

Олександр Кузнець,
помічник судді Верховного Суду
України

УДК 347.92

Сутність правової поведінки суб'єктів цивільних відносин

При визначенні сутності правової поведінки суб'єктів у будь-якому юрисдикційному процесі, зокрема, й цивільному слід брати за основу загальні умови регламентації такої поведінки у цивільному праві. Тобто, необхідно визнати, що норми матеріального права і, насамперед, цивільного є першоосною в регламентації правової поведінки суб'єктів цивільних відносин. Але не можна погодитися з деякими авторами, які зазначають що ... воно (цивільне право – *О. К.*) регулює нормальні людські та економічні відносини і адекватно відтворює їхній стан, забезпечує захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у разі їх порушення» [1, с. 10]. По-перше, поняття «нормальні людські відносини» неконкретне, оскільки не дає уяви про особливий характер цивільних відносин. По-друге, передбачивши в законодавстві норми щодо правомірної або неправомірної поведінки законодавець встановлює лише орієнтири для того, щоб відмежувати одні правовідносини від інших, але, на нашу думку, «нормальні» відно-

сини не потребують регулювання. Так, в нашій країні кожен день громадяни вступають у певні правовідносини, коли вмикають світло, газову плиту, телевизор, сідають в транспорт, купують в магазинах необхідні речі, виходять на роботу тощо, але при цьому вони навіть не задумуються про їх характер. І лише у тих випадках, коли одна з осіб в правовідносинах вважає свої права порушеними, тобто як зазначає Шишка Б. Р. – «ненормальними», то виникає необхідність порівнювати правомірну поведінку, встановлену в законодавстві, з неправомірною, яка мала місце в фактичних відносинах. В таких випадках виникатиме потреба в охороні і захисті порушених прав такої сторони правовідносин. Отже, до виникнення правопорушення особа діє за звичними для неї і стереотипними правилами, згідно яких наприклад, необхідно платити за отримані послуги, а кошти для оплати вона отримує за здійснену нею роботу.

Якщо ж коротко розглядати більш вагомій категорії, якими є

принципи цивільного права та процесуальних галузей, що сформульовані вченими і практикою та регламентовані у законодавстві, то багато вчених до принципів, які визначають його квінтесенцію відносять такі принципи як: справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК). Окремі вчені вказують, що ними: «Вперше сформульовано та науково обґрунтовано власну систему принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, відповідно до якої будь-яке суб'єктивне цивільне право повинно здійснюватись на засадах законності, автономії волі, розумності та добросовісності» [2]. Однак, такі принципи давно відомі [3] і навіть законодавчо встановлена загальнообов'язковість дотримання вимог законодавства.

Таке сприйняття принципів права не узгоджується й з неписаним та загальновідомим принципом цивільного права, на який доволі часто посиляються фахівці, зокрема, й при розгляді цивільних справ судом, а саме: «Що не заборонено законом, те дозволено». Навіть свобода договору «тримається» на цьому принципі. Отже, звичне сприйняття принципу законності як визначеної законом межі поведінки особи штучно обмежує права фізичних і юридичних осіб. І можна помітити істотну неузгодженість в судженнях М. О. Стефанчука, який наполягає на автономії волі і в той же час зазначає: «... про неможливість самообмеження у здійсненні суб'єктивних цивільних прав у цивільних правовідносинах, оскільки особа може лише визначати межі здійснення суб'єктивних цивільних прав на підставі правочину» [4]. Виходить, що особа не вправі відмовитися від реалізації своїх прав, зокрема, простити борг і зобов'язана звернутися до суду за захистом свого права, а не їй гарантується законодавством таке право тощо.

Тому не можна погодитися з остаточним висновком цього автора, що зловживання правом – це передбачена нормами права поведінка

управомоченої особи по здійсненню свого суб'єктивного цивільного права, якою може бути завдано шкоди іншим особам та пропозицією визнати зловживання суб'єктивними цивільними правами правопорушенням, оскільки ч. 3 ст. 13 ЦК України прямо забороняє таку поведінку [5]. Тобто, у цій дефініції акцент робиться на правомірності поведінки управомоченої особи і потенційній «можливості завдання шкоди іншим особам», а також на кваліфікації зловживання як правопорушення, що не може застосовуватися як критерій для відмежування зловживання від інших правопорушень.

Приблизно подібної позиції дотримуються й інші українські науковці і зазначають: «Зловживання правом – особливий вид порушення цивільних прав, що передбачає застосування до особи, яка зловживала суб'єктивним правом, негативних наслідків: відмову в захисті її права, яке здійснене із зловживанням, інші негативні наслідки, які встановлені за цей вид зловживання правом» [6, с. 110]. На думку автора, дана позиція занадто спрощує кваліфікацію зловживання правом. Вважаємо необхідним продемонструвати хибність думки Шишки Р.Б. щодо кваліфікації зловживання правом на тривіальному наочному прикладі. Перша особа позичає другій особі одну гривню і встановлюємо штраф за невиконання або невчасне виконання зобов'язання в 1 або 10, або 100, або 1000 грн. і т.д. Чи буде мати місце у такій ситуації зловживання правом, якщо боржник підписав договір і впевнено сподівався на своєчасне і повне виконання власного обов'язку та не розраховував на застосування до нього штрафних санкцій? Очевидно, що ні. Коли з об'єктивних причин боржник не здатен виконати зобов'язання, то настають негативні наслідки для боржника, який в такій ситуації буде обґрунтовувати, що штраф в 1000 або більше гривень не відповідає принципам справедливості та розумності і

суд вправі в таких випадках послатися на ч. 3 ст. 551 ЦК та зменшити розмір штрафу, який є підвидом неустойки. Але ж в такій ситуації сам борг підлягає поверненню і відповідне право кредитора на його повернення не втрачається, хоча кредитор і міг скористатися юридичною некомпетентністю боржника. Тому важко говорити, що зловживання правом призводить до втрати відповідного права. Отже, можна стверджувати, що саме право, яке слугувало базою для зловживання, не втрачається, а може йтися лише про обмеження «додаткової вигоди», яку отримав власник права від зловживання. Наприклад, у розглядуваному випадку при доведенні факту ухилення кредитора або його представника від прийняття виконання можна наполягати на тому, щоб неустойка або не застосовувалася, або значно зменшувалася.

Тому автор вважає, що при зловживанні правом потрібно відмежовувати право вимоги, яке реалізувалося справедливо, добросовісно та розумно, від його використання із зловживанням. Лише другий компонент, на нашу думку, не підлягає захисту судом, але з урахуванням позиції протилежної сторони.

Російські науковці останнім часом підіймають питання навіть про зловживання правом до рівня «теорії концепції зловживання цивільними правами» [7] ніби, концепція не є обґрунтованою теоретичною гіпотезою і присвячують цій темі дуже багато досліджень [8; 9]. Українські вчені також доводять, що існують концепції зловживання правом [10], але, на наш погляд, можна говорити лише про зростання кількості зловживань, а не системний їх характер. Тут можна погодитися з тими вченими, які акцент роблять на необхідності дослідження такої поведінки як з точки зору загальної теорії [11], так і на предмет удосконалення норм законодавства [12], щоб застерегти виникнення недоліків у законодавстві, які автор відносить до передумов виникнення зловживань.

Приблизно такої ж позиції дотримуються й окремі російські вчені, які вважають: «Зловживання правом має три різновиди: зловживання суб'єктивним правом, зловживання повноваженням і зловживання суб'єктивної обов'язком. Дане положення ґрунтується на тому, що об'єктивне право, з одного боку, і суб'єктивне право, повноваження, суб'єктивні обов'язки, з іншого боку, являють собою межі одного і того ж явища, а саме - права, де об'єктивне право є первинним, а суб'єктивне право; повноваження і суб'єктивні обов'язки - похідними (вторинними) від норм об'єктивного права явищами. Зловживання правом характеризується тим, що поведінка суб'єктів права, полягає у використанні суб'єктивного права, повноваження та виконання обов'язку в суперечності з призначенням даного суб'єктивного права, повноваження та обов'язку і в цілях задоволення інтересів суб'єктів права, в результаті чого заподіюється шкода іншим особам, суспільству або державі» [13].

Однак, дана позиція фактично ототожнює право з обов'язком, що є неприпустимим саме в контексті зловживання правом. Зокрема, розглядаючи зловживання правом як правову категорію ми завжди маємо асоціювати право як певну перевагу по відношенню до обов'язку, оскільки за схемою ст. 509 ЦК правомочна особа – кредитор вправі вимагати від зобов'язаної особи вчинити на її користь певну дію, виконати роботу, надати послугу, сплатити кошти або утриматися від певної дії. Зрозуміло, що при застосуванні в правовідносинах абсолютних прав можна отримати і не зовсім відповідні правовій доктрині результати.

Наприклад, абсолютизуючи право на використання імені (ч. 2 ст. 296 ЦК) ми не зможемо критично аналізувати останні теоретичні гіпотези в науковому світі, тому й передбачене у ч. 3 ст. 296 ЦК застереження про можливість використання імені для висвітлення результатів діяльності кон-

кретного автора. При цьому, в даній правовій ситуації важко простежити межу між виправданою і обґрунтованою критикою та «нападками» на конкретного вченого з метою знецінити отримані ним результати. Конструктивний критичний аналіз завжди потрібен для розвитку науки, оскільки сприятиме її розвитку на новому рівні, але не можна допускати в такій полеміці приниження честі, гідності і ділової репутації конкретного вченого.

Отже, межа у зловживанні правом на критичний аналіз здобутків інших вчених не очевидна, а критичність в конкретних висловлюваннях і застосованих словах. Саме тому в цивільному праві окреслені поняття «честь», «гідність» і «ділова репутація» як абсолютні, що обумовлює межу в свободі слова та недопустимості порушення абсолютних прав інших осіб. Тому можна визнати, що навіть абсолютні права осіб мають межі, які не чітко окреслені і не можуть бути конкретизовані для всіх правових ситуацій в законодавстві, але диктують зобов'язання – при використанні абсолютних прав не порушувати прав інших осіб, суспільства та держави.

Аналіз інших наукових робіт, присвячених цій темі, так само ускладнює сприйняття поняття «зловживання правом», оскільки корінь проблемності цього питання полягає не в тому, що особа порушує вимоги законодавства, оскільки така поведінка має розцінюватися як очевидне правопорушення і в такому випадку вона просто кваліфікуватиметься за допомогою конкретних норм законодавства. Інша річ, коли особа діє відповідно до своїх прав, але перевищує свої повноваження і завдає шкоди іншій особі або групі осіб і саме вони кваліфікують такі дії як зловживання правом. Тобто замість намагання об'єктивно сприйняти таку ситуацію ми мусимо виходити з позиції особи, яка саме так кваліфікує дану правову ситуацію.

Найпростіший, на нашу думку, приклад можна навести при кваліфі-

кації такої ситуації, коли викладач ставлячи двійку студенту назве його «двієчником», тобто навішуватиме йому «ярлик», а не констатуватиме наявність в нього по його предмету однієї, двох або декількох двійок, хоча в цього студента можуть бути й доволі об'єктивні обставини, які не дали йому можливості декілька раз підготуватися, а по інших предметах він має високі оцінки. Однак така поведінка викладача може розцінюватися як образа, порушення честі, гідності і ділової репутації та наступні наслідки такої ситуації залежатимуть від студента, як він на неї відреагує.

Тому межа у відносинах доволі часто залежить від ситуацій, рівня ментальності і правосвідомості громадян. Однак, ні для кого не секрет, що у відносинах між керівником та підлеглим доволі часто домінує принцип вседозволеності і можна лише мріяти про встановлення конкретної межі влади, але винними в цьому не можна розцінювати лише керівників.

Теж саме має стосуватися й питань зловживання правами як цивільними (матеріальними), так і процесуальними. Тому важко погодитися з тими науковцями, які абстрактно заявляють про «недопустимість зловживання правом у цивільному праві України» [14]. Намагання абсолютизувати право або «загнати його в чіткі межі» не призведе до позитивних наслідків, оскільки лише виховуючи населення в дусі поваги до честі і гідності як власної, так і інших осіб, неможливості завдавати шкоду тощо ми здатні будемо втілювати в життя даний принцип, хоча він може поки що розглядатися як лозунг.

Візьмемо для прикладу позицію О. С. Губара, яким: «1) обґрунтовується юридична природа зловживання суб'єктивним цивільним правом як способу завідомо недобросовісного здійснення цивільних прав, а не лише як здійснення права способом, не передбаченим законом; 2) доводиться, що під недобросовісним здій-

сненням цивільних прав слід розуміти дії носія права в порушення загальноприйнятих, визначених законом або правочином правил чесної поведінки, які поширюються на відповідні види правовідносин, у межах яких допущено недобросовісне здійснення цивільних прав; 3) аргументується розуміння зловживання цивільним правом як завідомо недобросовісного здійснення цивільних прав способом, що суперечить призначенню права, шляхом вчинення нечесних (лицемірних) дій особи з усвідомленням суто формальної реалізації свого права (під прикриттям його реалізації), порушення інших, визначених законом, меж здійснення цивільного права, з наміром заподіяння шкоди іншій особі; 4) доводиться, що в суб'єктивному розумінні при зловживанні цивільним правом недобросовісність проявляється в нечесних, а саме лицемірних, діях уповноваженої особи, тобто під прикриттям реалізації свого суб'єктивного права, а умисел становить вину порушника, що проявляється в знанні (усвідомленні) останнім суто формальної (лицемірної) експлуатації норми права та перекрученні змісту його правомочностей і вирізняє зловживання правом від інших форм недобросовісності та правопорушень;» [15] тощо.

Загалом, говорити про «завідомо недобросовісне здійснення цивільних прав», «лицемірні дії» не завжди можливо і доцільно, оскільки довести остаточну мету в зловживанні не завжди вважається можливим. В кінцевому рахунку особа, яка постраждала від зловживання правом, має доводити, як правило, факт завдання їй шкоди, що виникла як наслідок користування уповноваженою особою своїми правами.

Якщо розглядати певну правову ситуацію в площині права декількох суб'єктів, то виникатимуть різні критерії для її класифікації як конкретні, так і не зовсім, зокрема, морально-етичні. Так, в правовій системі України для діяльності багатьох висококваліфікованих юристів встановлені

етичні вимоги, зокрема, для суддів [16], нотаріусів [17], адвокатів [18], в яких визначені критерії оцінки правомірної або несумісної з виконуваними повноваженнями поведінки. При цьому, іноді виникає питання про статус правил етики, оскільки етичні вимоги, які пред'являються до суддів і адвокатів приймаються відповідними з'їздами, а правила етики нотаріусів затверджені наказом Міністерства юстиції України, що свідчить про неадекватність підходу до врегулювання етичних вимог до професійної діяльності. Але не зважаючи на це, правила професійної етики мусять дисциплінувати фахівців багатьох професій і можуть застосовуватися як додаткові або спеціальні заходи для притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, яка, в основному, зводиться до позбавлення певного професійного статусу.

На практиці можуть виникати й випадки, коли одні професіонали вимагатимуть застосувати правила етики до інших професіоналів. Зокрема, Рада суддів України вирішила: «Звернутися до Всеукраїнської громадської організації «Комісія журналістської етики» для розгляду та надання оцінки відповідності дій журналістів телеканалів «1+1» та «ICTV» вимогам «Етичного кодексу українського журналіста». Рекомендувати суддям судів загальної юрисдикції, органам суддівського самоврядування у разі незгоди з діями представників ЗМІ звертатися для оцінки їх дій до Всеукраїнської громадської організації «Комісія журналістської етики» (01001, м. Київ, вул. Хрещатик, 27а, e-mail: info@cje.org.ua)» [19]. Така рекомендація від Ради суддів України має подвійний зміст, оскільки розширює межі захисту суддями своїх прав та передбачає не використовувати суддівську владу, до якої належать всі судді, для захисту власних або «корпоративних» прав. Тобто можна таку рекомендацію тлумачити як спосіб запобігання від зловживання суддями своїми професійними правами. З

іншого боку, судді вирішили, що журналісти перейшли межу у висвітленні подій і наданні інформації та стали зловживати своїми професійними повноваженнями.

Таким чином, можна сформулювати сутність правової поведінки як

незабороненої законом та такої, що будь-яким чином не суперечить інтересам, правам та свободам інших осіб.

Список використаних джерел

1. *Цивільне право: підручник.* / За ред. проф. Бошицького Ю. Л., проф. Шишки Р.Б. (кер. авт. кол.). Загальна частина. – К.: Видавництво Ліра. – К, 2013. – 760 с.
1. 2. *Стефанчук М. О.* Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. О. Стефанчук ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 20 с. [Електронний ресурс] / Режим доступу:// http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe
3. *Колодій А. М.* Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
4. *Стефанчук М. О.* там само.
5. *Стефанчук М. О.* там само.
6. *Цивільне право: підручник.* / За ред. проф. Бошицького Ю. Л., проф. Шишки Р. Б. (кер. авт. кол.). Загальна частина. – К.: Видавництво Ліра. – К, 2013. – 760 с.
7. *Волков А. В.* Теория концепции злоупотребление гражданскими правами <http://www.twirpx.com/file/121191/>
8. *Поротикова О.А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом <http://www.twirpx.com/file/254263/>
9. *Малиновский А. А.* Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) <http://www.twirpx.com/file/1175547/>
2. 10. *Бакаев Д. С.* Концепція зловживання правом у правовій доктрині: автореф. дис. ... канд. юридт. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» 2013. <http://www.library.univer.kharkov.ua/ОраcUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:757627/Source:default>
11. *Полянський Т. Т.* Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис ... канд. юрид. наук: Концепція зловживання правом у правовій доктрині: автореф. дис. ... канд. юридт. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»/ Тарас Тарасович Полянський. – Львів : Б.в., 2011. – 16 с. <http://www.library.univer.kharkov.ua/ОраcUnicode/index.php?url=/matieres/view/106218/Source:>
12. *Рогащ О. Я.* Кодифікаційні акти в системі законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Концепція зловживання правом у правовій доктрині: автореф. дис. ... канд. юридт. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Б.в., 2003. <http://www.library.univer.kharkov.ua/ОраcUnicode/index.php?url=/auteurs/view/286747/source:default>
13. *Наумов А. Е.* Злоупотребление правом : теоретико-правовой аспект: автореф. дис ... канд. юрид. наук: Концепція зловживання правом у правовій доктрині: автореф. дис. ... канд. юридт. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / А. Е. Наумов. – М.: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. 2010. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.dslib.net/teoria-prava/zloupotreblenie-pravom-teoretiko-pravovoj-aspekt.html>. - Заголовок з екрана.
14. *Губар О. С.* Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України: автореф. дис ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне пра-

во і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Олексій Сергійович Губар . – Київ, 2013 . – 19 с. <http://www.library.univer.kharkov.ua/ОраcUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:757627/Source:default>

15. *Губар О. С.* Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України: автореф. дис ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Олексій Сергійович Губар . – Київ, 2013 . – 19 с. <http://www.library.univer.kharkov.ua/ОраcUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:757627/Source:default>

16. *Рішення* XI чергового з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року м. Київ «Про затвердження Кодексу суддівської етики» [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://rv.rv.court.gov.ua/sud1716/pravula_s_e/. - Заголовок з екрана.

17. *Правила* професійної етики нотаріусів, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 14.03.2013 р. № 431/5 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0424-13>. - Заголовок з екрана.

18. *Правила* адвокатської етики, затверджені Установчим З'їздом адвокатів України 17.11.12 року м. Київ [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://vkdka.org/pravil-advokatskoji-etiki/> . - Заголовок з екрана.

19. *Рада* суддів України. Рішення від 5 вересня 2014 року м. Київ № 26. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/100706-suddi_prosyat_zhurnalistiv_sliduvati_pravilam_etiki.html. - Заголовок з екрана.

Кузнец О. М. Сутність правової поведінки суб'єктів цивільних відносин

У даній статті аналізуються концепції вчених щодо категорії «зловживання правами» з точки зору матеріального права, співвідношення «зловживання правом» із «порушенням цивільних прав», аналізуються норми Цивільного кодексу щодо різних аспектів реалізації цивільних прав.

Ключові слова: суб'єкти, цивільні відносини, правова поведінка, зловживання правом, правопорушення.

Кузнец А. Н. Сущность правового поведения субъектов гражданских отношений

В данной статье анализируются концепции ученых по категории «злоупотребление правами» с точки зрения материального права, соотношение «злоупотребление правом» с «нарушением гражданских прав», анализируются нормы Гражданского кодекса по различным аспектам реализации гражданских прав.

Ключевые слова: субъекты, гражданские отношения, правовое поведение, злоупотребление правом, правонарушение.

Kuznets A. The essence of the legal behavior of civil relations

This article examines the concept of scientists on the category of "abuse of rights" in terms of substantive law, the ratio of "abuse of right" with "violation of civil rights", analyzes the Civil Code regarding various aspects of the implementation of civil rights.

Key words: actors, civil relations, legal behavior, abuse of law violations.